

תפקיד האינטלקטואלים היהודים בתנועת הפועלים הגרמנית

מאבקו של הפועל לשוויון זכויות בגרמניה החל לאחר מאבקם של היהודים לאמנציפציה. מאז ימי נפוליאון נאבקו בני הדת היהודית לשוויון זכויות ולהכרה כאזרחים בחברה הגרמנית, ואף הביסו ניסיונות של שמרנים נוצרים להרוס את האמונה היהודית באמצעות הבאפטיוזם. נציגי ה-"Verlin für Kultur und Wissenschaft des Judentums", שבסיסה היה בברלין, גרסו כי על העם היהודי להשתלב במבנה החברתי של גרמניה באמצעות עיסוק במלאכות שונות ובעבודת אדמה. לשם כך הוקמו בתי ספר ואיגודים. אבל ניסיונות אלה נכשלו. המיעוט היהודי שמר על מבנהו החברתי המסורתי, ובזכותו זכה להצלחה בעידן הקפיטליזם. מספר היהודים שסבלו מעוני פחת באורח ניכר באותה תקופה; רובם השתלבו במעמד הבינוני.

התקופה הקצרה של ליברליזם בשנות ה-60 של המאה ה-19 איפשרה ליהודים לזכות באמנציפציה, כלומר להשיג שוויון זכויות כאזרחים בגרמניה. אף שהאנטישמים בתקופת הרייך הקיסרי (Kaiserreich) ניסו לערער על זכות זו ולהעמידה בסימן שאלה, רוב האוכלוסייה היהודית הצליחו להשתלב בחברה. היסוד הליברלי באוכלוסייה האזרחית סייע לאזרחים היהודים במאמציהם להשגת אמנציפציה, אבל מצד שני, מאבקם של הפועלים לאמנציפציה כוון דווקא נגד יסוד ליברלי זה. באורח בלתי נמנע, מצאו עצמם נציגים רבים של הקהילה היהודית בקונפליקט עם הפועלים הנלחמים למען אמנציפציה.

אף על פי כן מילאו היהודים תפקיד חשוב בתנועת הפועלים בגרמניה, שהחלה בפעילותה אחרי מהפכת 1848. מאחר שלא היה מעמד פרולטרי יהודי בגרמניה באותם ימים, האינטלקטואלים ואנשי העסקים מקרב הקהילה היהודית הם שלקחו חלק בייסוד תנועת הפועלים הגרמנית, והשפיעו על כיוונה של התנועה ועל ארגונה הפוליטי. הבולטים בין האינטלקטואלים האלה היו פרדיננד לסל, משה הס, אדוארד ברנשטיין, פאול זינגר ויוהן יעקובי. אין להתעלם גם מאישים יהודיים כמו אברהם יעקובי, או לואיס קוגלמן, שפעלו אף הם בתנועת הפועלים בתקופת הקמתה, וגם ממספרם הגדול של נציגי איגוד הפועלים בתקופת המהפכה.

היהודים מילאו תפקיד בתקופת הקמתה של המפלגה הסוציאליסטית-דמוקרטית (SPD) בשנות ה-60 של המאה ה-19, ביניהם לוויאן בהאמבורג,

אברהם שטראוס בפרנקפורט, גוסטב לוי בדיסלדורף, שמואל ספייר וסמואל קוקוסקי בבראונשוויג, מקס קאיזר, קרל הירש ואדולף הפאואר בברלין, וכן לואיס קון בברסלאו. כולם נותרו נאמנים פחות או יותר לאמונתם היהודית. גם אם לא היו אדוקים, לא הירשו לעצמם להמיר את דתם. כמה מהם שמרו על קשר עם הקהילה היהודית, כמו לוויאן או ספייר, שהיו מורים בבתי ספר יהודיים. אחרים, כמו זינגר, המשיכו ליטול חלק פעיל בחיי הקהילה היהודית, ואחרים נקברו לאחר מותם כיהודים מאמינים, כמו יוהן יעקובי, או הכירו בבירור באמונתם היהודית בשנותיהם המאוחרות, כמו אדוארד ברנשטיין.

קשה למצוא סיבות למעורבות זו של היהודים בתנועת הפועלים בשנותיה הראשונות. בהשפעת מארקס, הנהיג בבל את תנועת הפועלים הגרמנית כשהוא מניף את הדגל האנטי־דתי. בהיותה תנועה חזקה, דרשה תנועת הפועלים מחבריה, בשנות ה־70 של המאה ה־19, לפרוש מן הכנסייה הנוצרית. אדוארד ברנשטיין נהג אף הוא בהתאם, ופרש מאיגוד בתי הכנסת של ברלין. כבר רמזנו קודם לכן, שמאוחר יותר הוא שב ליהדות. מגמה זו של חברי תנועת הפועלים הגרמנית לפרוש ממוסדות הדת, בתקופת הקמתה של התנועה, לא כללה את חבריה היהודים. למרבה הצער, אין בידינו הסבר ממשי לעובדה זו. הסבר כזה היה מבהיר, כי דמוקרטיה חברתית בגרמניה, בכל הנוגע לדת היהודית, היתה יותר מאשר "אני מאמין" בלבד. כיהודי, יכול היה אדם להחזיק במישרה מכובדת בממשל, מבלי שייאלץ לפרוש מאיגוד בתי הכנסת, ובאותה מידה יכול היה להמשיך בפעילותו בחיי הקהילה היהודית. הביוגרפיה של פאול זינגר מספקת הוכחה לעובדה זו.

לדברי ארנסט המבורגר, חמשת היהודים – או שישה, אם נכלול את יוהן יעקובי – שנבחרו לרייכסטאג בשנים 1873–1890, היו כולם יהודים על פי הצהרתם, להוציא את מקס קייזר, שראה עצמו כנטול דת. אך גם הוא נקבר כיהודי. לעומת נציגי ה־SPD, שכולם היו בעלי רקע נוצרי, נותרו הנציגים היהודים ברייכסטאג נאמנים לדתם ולאמונתם, גם כאשר זיהו את עצמם כאתאיסטים. רבים מהם ראו בקיומה של האנטישמיות גורם לקשר של סולידריות ביניהם. עם תחילת המאה גדל באורח ניכר מספר הפורשים מן היהדות. ב־1912 ראו עצמם 5 מכל תריסר נציגים כיהודים, ושאר ה־7 – כפורשים מן היהדות. מדהים להיווכח, כי עד תחילת המאה ה־20 היה ב־SPD רק חבר יהודי אחר שהמיר את דתו. זה היה ברוננו שקונלנק, שהפך לנוצרי עוד בהיותו סטודנט. תופעה מקוממת יותר, שניצבה בפני הפועלים היהודים שביקשו להצטרף לתנועת הפועלים, היתה גל האנטישמיות שגבר מאוד בשורות ה־ADAV (Allgemeiner Deutscher Arbeitsverein), שהוקם בשנת 1893 על ידי לסל.

שתי סיבות היו להתפרצות האנטישמיות בשורות ה־ADAV. ראשית, פקידי ה־ADAV ניסו להיעזר בעמדתם האנטישמית על מנת לצרף לתנועתם בעלי מלאכה. קבוצה זו היתה אנטישמית מיסודה, כפי שהוכיחה שולמית וולקוב. בעיתון התנועה פרסמו העורכים סיפורים על בעלי מלאכה עניים, שספסריים

יהודים גרמו להם לאבד את כל רכושם. הסיבה השנייה להתפרצות האנטישמיות ב־ADAV היתה נעוצה בתחרות שבין תנועה זו לבין תנועת SDAP, שהוקמה ב־1869 על ידי בבל. עיתונות ה־ADAV כוונה כנגד האינטליגנציה בתנועתו של בבל, והאשימה אותה בבגידה בתנועת הפועלים לטובת הבורגנות, ובפילוגה של התנועה. במלה "אינטליגנציה" התכוונו למסיתים היהודים שב־SDAP, כמו מקס קייזר, אדולף הפאואר וקרל הירש, להם הודבק הכינוי "Judenkanaille".

עיתונות ה־ADAV קישרה בין הקמת ה־SDAP לבין התופעות שהחלו להתרחש בשנים האחרונות, כלומר בימי ה־"Gründer Jahre" (שנות ההקמה). ברטוריקה של העיתונות האנטישמית של ADAV נשמע הדבר כך: "פה ושם אפשר למצוא יהודי בוחש בקדרה העומד בראש הסינדיקאט." עיתונות ה־ADAV הטיחה עלבונות גם בחברים היהודים של ה־SDAP, וכינתה אותם "Mühlendammer". "Mühlendamm" היה רובע של סוחרים זעירים יהודים בברלין. במינוח זה, קישרה העיתונות האנטישמית בין אנשי העסקים היהודים לבין מאפייני אופי שליליים, כמו חוצפה, נטייה לבוגדנות, חוסר יציבות וכו'. ה־*Volkstaat*, עיתון ה־SDAP, טען, בשלומיאיליות־מה, כי "במלה Mühlen-damm מתכוון ה־ADAV לחברי מפלגתנו בברלין, כולל כמה אנשי עסקים צעירים, שבגיל רך, בהיותם בני שמונה ימים בלבד נפגמו, ללא רצונם וללא ידיעתם, בתהליך של מילה". ברור כי אין כאן כל ניתוח ביקורתי ממשי של הבעיה. העובדה כי ה־SDAP לא אבו לקבל לשורותיהם אנשי מכירות ופעילים צעירים מוכחת אף היא מהציטוט הזה.

למפלגתו של בבל לא היתה כל קונספציה להתמודדות עם התגברות האנטישמיות בשנות ה־70 של המאה ה־19. יוג'ין דיהרינג הצליח להגיע לכלל השפעה מסוכנת במהלך שנים אלה, עם ה־*Programmatik* שלו, והאנטישמיות שלו לא זכתה לכל התייחסות. בבל מצא כי הצהרותיו האנטישמיות של דיהרינג הן בבחינת טיעונים נגד הדת, שבהם מצא, לאור עמדתו האתאיסטית, לא מעט אמת. הפעילים הפוליטיים של פאול זינגר או משה אופנהיימר, ששימשו כנציגים, אכן תרמו להפיכתה של תנועת הפועלים למעוז ההתנגדות לתנועה האנטישמית בגרמניה בתקופת הרייך הקיסרי. עם זאת, יחסה של תנועת הפועלים הגרמנית ליהדות נותר אמביוואלנטי. הוא ייצג, בעצם, את עמדת הליברליזם האזרחי: היהודי כפרט רשאי לזכות באמנציפציה, אבל ליהדות כקבוצה דתית אין מקום בקהילה הסוציאליסטית. על פי כתבי מארקס, סופה של היהדות לגווע כמו כל הדתות האחרות. היהדות היא עניין פרטי ואינה משרתת שום פונקציה בחיים החברתיים. רוב חברי תנועת הפועלים לא הכירו בכך שהיהדות היא יותר מאשר דת. בעידן הסרת כל ההגבלות מעל היהודים ושלובם בחברה, תישאר היהדות עניינו הפרטי של המאמין.

לא העובדה שאנשים אלה לא היו פתוחים במיוחד לאינטרסים היהודיים היא שהניעה את היהודים להשתתף בתנועת הפועלים הגרמנית. המחויבות לסייע לכל המדוכאים והמנוצלים היא שהניעה את העם היהודי לשתף פעולה עם תנועת

הפועלים. לאינטלקטואלים היהודים בתקופת המהפכה היה המאבק לאמנציפציה של העם היהודי חלק מתנועת האמנציפציה בכללה. מצד שני, הם גם לא הרחיקו את עצמם מן היהדות. מעניין לציין, כי אפילו חברים ב-"Kommunisten-bound", כמו אברהם יעקובי ולואיס קוגלמן, שטענו לאתאיזם, לא נטשו את הקשר אל היהדות. כולם נישאו על פי המסורת היהודית. המעגל הפוליטי היהודי שנוסד בווסטפליה הורכב כולו מנשים וגברים יהודים. עם זאת, הדיונים הפוליטיים במסגרת מעגל זה לא נסבו דווקא על נושאים יהודיים בגרמניה.

היהודים שיזמו את תנועת הפועלים המאורגנת ב-1863 לא ראו כל הכרח לעסוק במיוחד בנושאים יהודיים. לא נוכל כאן לתאר את חשיבות תפקידם של פרדיננד לסל ומשה הס בתנועת הפועלים הגרמנית, אבל מחקרו של שלמה נאמן מאפשר לנו להבין את פעולתם של לסל והס בתנועת הפועלים הגרמנית.

הגותו של לסל על הפועל היתה נושאת הדגל של חברת העתיד. התנועות ביקשו להעניק כיוון פוליטי באמצעות ה"דיקטטורה של ההבנה". לגירסתן, היה על ה"Sansculottism" ליהפך לפקודת היעקובינים, ואלה יגברו על הליברליזם המפולג ויביאו איחוד לגרמניה. מצבם של היהודים בגרמניה, על כל פנים, לא מילא כל תפקיד בהגות זו. רוזה לוקסמבורג הודתה, כעבור 50 שנה, שרחמיה נכמרו באותה מידה על סבלם של היהודים ועל "קורבנותיהם" האומללים של מטעי הגומי – העמים השחורים האומללים שבאפריקה". אף שמצד אחד היתה קיימת סולידריות רופפת עם העם היהודי, המבוססת בעיקר על יחס האנטישמים כלפיהם, לא טרחו האינטלקטואלים היהודים ליטול חלק בעימות בין ה-SPD ובין האנטישמים. אנו מקבלים את הרושם כי הם ריסנו את עצמם. פאול זינגר לא הזכיר את האנטישמיות, אף לא ברמיזה, לא כנציג ברייכסטאג ואף לא כמנהיג מפלגה. הוא הקפיד להתרחק מכל דיון בנושא האנטישמיות, במהלך כינוס המפלגה בקולון בשנת 1893. כעבור שנתיים, כאשר העלה נציג הפועלים האמריקני אברהם קהן את בעיית האנטישמיות על סדר היום של הקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי, גם אז ניסה זינגר להתחמק מכך. עובדה זו משקפת את הנטייה הכללית של חברי ה-SPD היהודים בראשית ימי התנועה, שטענו כי רצוי שהמפלגה לא תגיב לפעולותיהם של מסיתי האנטישמיות, כדי שלא ייווצר הרושם כי המפלגה היא בבחינת "מחסה ליהודים" (Judenschutztruppe).

היוצא מן הכלל היחיד היה אדוארד ברנשטיין. בעיתון ה-SPD החשוב *Die Neue Zeit*, הוא מאשים את אנשי הקבוצה הזו, שלמרות מורשתם היהודית הם נוקטים עמדה זו על מנת להימנע מהרושם שה-SPD אוהד את האינטרסים היהודיים. הוא היחיד שהצהיר, שאינו מסכים עם השקפתם הפטליסטית של המארקסיסטים, שגרסו כי ה-SPD יוכל לצאת נשכר מן האנטישמיות הזו. לגירסתם, דעות קדומות אלה יוכלו לעורר את עניינו של המעמד הבינוני בפוליטיקה, ותוך זמן קצר הם יבחינו כי לא שטיקר (Stücker) הוא שיפתור את בעיותיהם החברתיות, אלא הדמוקרטים הסוציאליסטים. "במקום שנוטע שטיקר", הצהיר וילהלם ליבקנכט, "נקצור אנו את הפירות". בדעה זו החזיקו

לא רק היהודים ב־SPD אלא גם הקבוצה המארקסיסטית שסביב בבל, שהשתייכה ל־Centrismus, וכן אנשי האגף הרפורמיסטי, כמו היינריך בראון. בעיתונו בעל המוניטין, *Archive for social law-giving and statistics* כתב בראון ב־1883, כי "על פי חוקי הגראוויטציה החברתית, האנטישמיות תוביל להקמת תנועה חברתית בעלת עוצמה רבה יותר."

התקווה לחברה נטולת מעמדות, שתפתור את כל הקונפליקטים, הובילה להערכה שגויה לא רק של התנועה האנטישמית אלא גם של היהדות עצמה. התיאורטיקן של ה־SPD, קרל קאוטסקי, טען כי תרופת־הנגד לאנטישמיות תהיה לא רק המחשבה המהפכנית של ההמונים, אלא גם התפוררותה של האמונה היהודית. ואומנם, אף שמרבית היהודים ב־SPD נשארו נאמנים במידה כלשהי ליהדות, איש מהם לא עשה מעשה כנגד תפיסה מוטעית זו. אדוארד ברנשטין היה היחיד שהביע עמדה ספקנית, שכן הפוגרום במזרח אירופה, והשפעתה המתגברת של האנטישמיות על הפוליטיקה והחברה, גרמו לו להיות רגיש יותר. כנציג הרייכסטאג, קרא לממשלה הגרמנית ב־1903 להתערב למען השגת זכויות אזרח ליהודי רומניה.

היהודים בתנועת הפועלים הגרמנית יצרו קבוצה סגורה. העובדה שרובם היו בעלי רקע אקדמי היתה בולטת למדי. ב־1912 היו רק 12 מתוך 98 נציגים ממפלגת ה־SPD בעלי השכלה אקדמית. ומקרב 12 הנציגים היהודים היו 11 בעלי רקע אקדמי. רק שניים מן הנציגים הגרמנים היהודים, פול זינגר ואדוארד ברנשטין, היו חסרי השכלה אקדמית. זינגר הפסיק את לימודיו בגיל 14 והחל לעבוד כאיש מכירות. ברנשטין למד בבית ספר תיכון עד גיל 16, ואז עבר הכשרה כפקיד בנק. אך בזכות מחקריו ויצירותיו הרטרוריות נחשב לאדם משכיל. על כל פנים, בין חברי ה־SPD היהודים לא היתה כל סולידריות, שכן כל אחד מהם השתייך לפלג אחר במפלגה, וזה אף גרם להם להיאבק אלה באלה. פאול זינגר והיינריך בראון אף הגיעו לבית המשפט במאבקם. לקונפליקטים בין הפוליטיקאים היהודים היתה מסורת רבת שנים. מאבקו של לסל נגד נציג הליברלים ליאונור ריצ'ווין והעיתונאי הליברלי אהרון ברנשטין (דודו של אדוארד ברנשטין) מוכר היטב. המאבקים הפנימיים במסגרת ה־SPD הגיעו לשיאם כאשר המהפכנים והרפורמיסטים, מצד אחד, והצנטרליסטים והמארקסיסטים המהפכנים מצד שני, נלחמו זה בזה. המהפכנים והרפורמיסטים ניסו לגבור על האתנטיזם (Attentismus) של המארקסיסטים. המארקסיסטים חיכו לנפילת הקפיטליזם, ולא חל אצלם שינוי פוליטי כלשהו. הרפורמיסטים והמהפכנים ניסו להגיע להצלחה פוליטית באמצעות שיתוף פעולה טקטי. הדמוקרטים הסוציאליסטים היו אמורים להפוך למנהיגים הפוליטיים, אחרי שהצליחו לגבור על המפלגות האחרות בבחירות לרייכסטאג. הנחתי תורמת לפישוט הניגודים העוזים בין שתי הקבוצות, מאחר שהיו הבדלים בין הרפורמיסטים והרוויזיוניסטים, מצד אחד, ובין הקבוצה הקרויה צנטרליסטים בהנהגת קאוטסקי, וקבוצת המארקסיסטים המהפכנים בהנהגת רוזה לוקסנבורג, מצד שני. בניגוד לתעמולה המנוגדת של הפוליטיקאים היהודים הקיצוניים, רובם היו

בשורות הרפורמיסטים והרוויזיוניסטים.

ברנשטיין נחשב עד היום לאביו הרוחני של הרוויזיוניזם. הוא היה בדעה, שהקפיטליזם לא יחוסל בנקל, כפי שחזו מארקס ואנגלס. האסון החברתי הגדול שאמור היה לחולל את השינוי לא התרחש. משום כך, גרס, על הדמוקרטיה החברתית לנסות להרחיב את זכויותיהם הפוליטיות והכלכליות של הפועלים. בדרך זו יהיו הפועלים מוכנים לקראת דמוקרטיה וסוציאליזם. במאבקם של הרוויזיוניסטים בשנות ה-90 של המאה ה-19 ואחרי תחילת המאה היה מספר גדול של עיתונאים יהודים מעיתונות המפלגה, שייצג את התיוזה של הרוויזיוניסטים. המוכרים שביניהם הם ויקטור אדלר, היינריך בראון, קורט אייזנר, פרידריך סטמפר וברונו שקונלנק. היינריך בראון, בעיתונו *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (ארכיב ללימודים חברתיים ופוליטיקה חברתית), ניסה להשיג "Kathedersozialisten" לרוויזיוניזם. כאן נתקל בהתנגדותו של הצנטרליסט זינגר, שביקש להשאיר את המאבק המהפכני במפלגה משוחרר מן הפוליטיקה הפשרנית של המפלגות האזרחיות. לאחר הניצחון הגדול בבחירות 1903, שבהן זכה ה-SPD ב-32% מן הקולות, הציעו בראון ורפורמיסטים יהודים אחרים להתחיל במשא ומתן עם הצנטרום (Cen-trum). אבל כל עוד שלט בבל בפוליטיקה של ה-SPD, עד 1914 כמעט, לא הצליחה הדמוקרטיה החברתית לגבור על קיפאונה, והיא נותרה נטולת עוצמה, על אף הצלחת המפלגה בבחירות האחרונות. בבל וזינגר הצליחו לבודד את חוגו של היינריך בראון, על ידי השמצה של בראון, ובעזרת הטענה שהוא "סוציאלי-סט של עסקים" (Geschäftssozialist), ניסו מנהיגי המפלגה להפחית מעוצמת עיתונו ולהשתיק את המסיתים בקרב הרוויזיוניסטים והרפורמיסטים. מריבות אלה שמו קץ ללידות בין בראון וזינגר והפכו אותה למאבק מכוער. העיתון *Neue Gesellschaft* ("חברה חדשה") שערך בראון עם רעייתו לילי, פשט את הרגל בעקבות מסעם של זינגר ובבל נגדו. הזוג נאלץ לוותר על העיתון ומצא את עצמו בחובות בסך 80 אלף מרק. כך הצליחו בבל וזינגר לסכל את כל המאמצים להפוך את ה-SPD מ"מפלגת מעמדות" ל"מפלגת העם".

אם נשאל, במה התבטאה חשיבותם של האינטלקטואלים היהודים בתנועת הפועלים הגרמנית, נגיע למסקנה כי חשיבותם אינה בעמדה שנקט פאול זינגר, ואחריו רוזה לוקסמבורג. הצנטריזם של זינגר הוביל דמוקרטיה חברתית לקיפאון פוליטי. מאחר שחברי המפלגה המתינו להתמוטטות החברה הקפיטליסטית, הם נקלעו למצב שבו לא היו מסוגלים להשתמש בכוחם הפוליטי. אפילו האמון שנתנה רוזה לוקסמבורג בכוחם של המוונים המורדים, היה לאשליה אחרי 1918.

אשר להתפתחותה של מפלגת הפועלים הגרמנית, הרוויזיוניזם של ברנשטיין והרפורמיזם של בראון הציעו פרספקטיבה ממשית. רק שיתוף פעולה עם מפלגות חברתיות אחרות יוכל, אפילו בתקופת הרייך הקיסרי, להביא עוצמה. כשנאלצה המפלגה לעשות זאת ב-1918, היה עליה לעסוק גם בבעיות שנבעו מן התבוסה במלחמה. האשם בתבוסה הוטח, שלא בצדק, בדמוקרטים הסוציאליס-

טיים, ולא גרם לניצחון הדמוקרטיה אלא לאובדנה. הדמוקרטים הסוציאליסטיים לא הצליחו להתמודד עם הכרסום הגובר במעמדה של הדמוקרטיה בתקופת הרפובליקה הוויימארית, אבל יצרו בסיס להתפתחות דמוקרטית שבאה לאחר תקופת הנאצים, זמן הרפובליקה של בון. האינטלקטואלים היהודים העשירו את התפתחות התרבות הדמוקרטית הפוליטית בדרכים רבות. לסל הסביר לפועלים, שזכות ההצבעה שלהם מעניקה להם מידה לא מעטה של עוצמה פוליטית. הוא טען, כי כל שאר המפלגות ייצרו מאסה רבולוציונית אחת, ובכך בנה בסיס לקיפאונה של המפלגה. באופן תיאורטי, הרוויזיוניסטים והרפורמיסטים התגברו על כך, כשהצליחו לצבור כוח בתקופת הרייך הקיסרי. דמותו של הנציג היהודי בדמוקרטיה החברתית הגרמנית נותרת מורכבת. היהודים היו חלק מן התהליך שהביאה הדמוקרטיה החברתית על התרבות הפוליטית בגרמניה. ועם זאת, הם נטלו חלק גם בסידרה של טעויות שנעשו באותה תקופה.

ביבליוגרפיה

- Hamburger, Ernst: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*. Tübingen 1968.
- Heid, Ludger, Paucker, Arnold (ed.): *Juden und deutsche Arbeiterbewegung bis 1933. Soziale Utopien und religiös-kulturelle Traditionen*. Tübingen 1992.
- Herzig, Arno: "The Role of Antisemitism in the early Years of the German Worker's Movement". In: *Leo Baeck Institute Year Book* 26 (1981) pp. 243–259.
- Herzig, Arno: "Paul Singer-Heinrich Braun. Zum Revisionismusstreit der deutschen Sozialdemokratie vor dem ersten Weltkrieg". In: W. Grab (ed.), *Jüdische Integration und Identität in Deutschland und Österreich 1848–1918*. Jahrbuch des Instituts für Deutsch Geschichte, Beiheft 6, Tel-Aviv 1984, pp. 123–149
- Miller, Susanne: "Jüdische Frauen in der Arbeiterbewegung. Rosa Luxemburg und Luise Kautsky". In: Heid/Paucker, s: 147–154.
- Na'aman, Shlomo: *Lassalle*, Hannover 1970.
- Wistrich, Robert S.: "Eduard Bernsteins Einstellung zur Judenfrage". In: Heid/Paucker, s: 79–80.